

Валева, з Брыкова и з Баймак кони два. Того всего ставил коней пятнадцать збройно панцр., при. Он же ставил драбов осм з ручницами. – Стб.472;

Тые до рот приставами посланы. – Стб.521–522;

1567. До роты пана Слупецкого князь Петр Масалский повинен ставити кони 2 в повете Городенском. – Стб.521;

А тых з листы отправчими до поветов послано. – Стб.522–523;

1567. До повету Городенского князь Михайло Масалский, повинен ставити коня 1 в повете Городенском. – Стб.523;

1567.10.22. (Повет Виленский, хоругов Рудоминская). Ян Андреевич служить жолнерскую в роте князя Масалского, з имения своего с Каменного Лугу выслал слугу Петра Якубовича, кляча, рогати. – Стб.554;

1567.09.23. (Повет Вилкомирский). Князь Юрьи Андреевич Масальский з имений своих – с Теркович, з Налишок, з Повирента в повете Вилкомирском ставил коней 9 збройно, пцр., шишаки, тар., древ. Он же ставил драбов 4 з ручни., у прилбиц. – Стб.603;

1567.10.22. (Повет Браславля Литовского). Хоружий браславский Григорей Мерский ... з опеки именья князя Матфея Масалского з Друи, кони 3. (...) Он же с части князя Матфея Масалского з местечка з Друи повинен был ставити драбов 4, але не ставил. (...) Кнегиня Ивановая Масалская из Залеса в повете Браславском конь 1, пцр., пр., тар., др., она ж ставила з местечка з Друи драби 2 з рогати. – Стб.634.

Відтак, чекаємо від упорядників ретельної підготовки матеріалів для продовження серії видань, присвячених князівським родинам ранньомодерної України.

¹ Книга пятая записей // Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т.ХХVII. – Санкт-Петербург, 1910. – Стб.509–872.

² Книга третья судебных дел // РИБ. – Т.ХХ. – Санкт-Петербург, 1903. – Стб.945–1338.

³ Ухвала на великом сойме Виленском року 1528 // РИБ. – Т.ХХХIII. – Петроград, 1915. – Стб.1–232; Перапіс воуска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. – Кн.523. – Кн. публічных спраў 1 / Падрыхтавалі В.Мяньжынскі і У.Свяжынскі. – Менск, 2000; Lietuvos Metrika. – Кн.№523 (1528); Viešųjų reikalų knyga 1 / Parengė A.Baliulis, A.Dubonis (įvadas ir priedai). – Vilnius, 2004.

⁴ Литовська метрика. – Кн.561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підготував В.Кравченко. – К., 2005.

⁵ Реестр попису войска Великого княжества Литовского року 1565 // РИБ. – Т.ХХХIII. – Петроград, 1915. – Стб.237–430.

⁶ Попис войска Великого княжества Литовского лета 1567 // РИБ. – Т.ХХХIII. – Петроград, 1915. – Стб.431–1378.

В.В.Безпалько (Київ)

Захарченко П.

Розвиток права власності на землю в Україні (середина ХІХ – перша чверть ХХ ст.): Монографія. – К.: Атака, 2008. – 296 с.

У романі «Факультет ненужных вещей» (Париж, 1978 р.) Юрій Домбровський до тих відніс юридичний. І не безпричинно – радянській політичній системі не потрібні були юристи, виховані на традиції права, адже їхнє місце надовго зайняли війовничі адміністратори. Як наслідок, юристи, правничі наукові школи, а серед них і історики права, надовго припинили свою діяльність. Особливо дається взнаки відсутність історико-правових досліджень щодо потракування українського ХІХ ст., яке мало власні правові горизонти. Неувагу до нього можна пояснити як кон'юнктуру політичного моменту, так і небажанням вивчати архівну джерельну базу, робота з якою вимагає багато часу і зусиль. Хоча саме у цей період зароджувалися і розвивалися ті процеси, які так брутально були перервані 1917 р. і до яких сьогодні у той чи інший спосіб повертається наше суспільство. Багато з наукових напрямів історичного дослідження, хай і поволі, усе ж витісняють радянську догму одномірної оцінки історичного процесу.

Про те, що «у нашому домі» не все так безнадійно, свідчить і рецензована книжка Петра Захарченка, присвячена формуванню в Україні від середини ХІХ ст. до першої чверті ХХ ст. інституту права власності на святу святих – землю. Вона стане незамінною

підмогою для тих істориків, хто прагне детально з'ясувати, як відбувалося напрацювання законодавчої бази та її реалізація під час проведення земельних реформ, а також відстежити процедури, правові механізми переходу селянських господарств на індивідуальну форму землеволодіння. Як і при вивченні бурхливих подій на зламі століть, аби глибоко зрозуміти і пояснити відмінність протікання подій після сімнадцятого року у центрі та у набутих Російською імперією землях, зокрема в усіх колишніх українських губерніях. Не говорячи вже про сьгоднішні реформи, досвід проведення яких, зокрема щодо пошуку форм співпраці влади і соціуму, вимагає ретроспективних знань, адже моделі поведінки і тих, і тих, як виявляється, можуть бути прогнозованими.

Тож дослідження П.Захарченка детально з'ясовує дві глобальні проблеми: ліквідацію кріпацтва 1861 р. і столипінську реформу 1906–1917 рр., які були пов'язані між собою однією загальною ідеєю про місце і роль приватної власності на землю, як чинника соціальної, економічної і політичної стабільності, завдання, що стояло перед верховною владою на різних етапах її управління Російською імперією.

Щоб проаналізувати розвиток права власності на землю, автор детально дослідив правову та суспільно-політичну думку щодо шляхів реформування земельних відносин, починаючи із середини ХІХ ст. Розпочав він із з'ясування суті кріпосного права, яка полягала в особистій залежності селянина від поміщика-землевласника та тих пропозицій, які висловили вісім спеціальних таємних урядових комітетів. Дискусії 1860-х років навколо обмеження кріпосного права, попри табування її верховною владою, так чи інакше виносили на поверхню проблему наділення селян землею. Однак, як резонно порушує питання П.Захарченко, наділення землею вимагало інших законодавчих норм, зважаючи на те, що цивільне законодавство Російської імперії все ще базувалося на феодалному праві власності, яке передбачало і право володіння, і користування, і розпорядження, а також право неповної, спільної власності (подільної і неподільної) тощо. (Як один із прикладів, держава володіє і надає землю у користування селянам, містам і т. ін.). Виявилось, що відсутність чітких правових норм стали на заваді проведення будь-яких реформ, а тим більше у земельній сфері.

Аналізуючи політичну ситуацію в державі, яка так чи інакше впливала на позицію реформаторів, П.Захарченко вміло запроваджує до власного дослідницького проекту висновки з праць ліберальних дореволюційних дослідників, як-от Георгія Джаншиєва, Костянтина Каверіна, Володимира Данилевича, Олександра Скребицького, а також реальні проекти та пропозиції землевласників, державних діячів, публіцистів, істориків, які активно обговорювали майбутнє селянського землеволодіння. Серед них О.Кошеєв, В.Черкаський, А.Хом'яков, Ю.Самарін. Зокрема, останній намагався гармонійно поєднати право приватної власності з правом громадського землеволодіння та наполягав на компенсації поміщикам за втрачену землю. Так само глибоко, як і слов'янофільську, проаналізовано платформу західників, другого крила громадсько-політичної течії, серед них О.Герцен, М.Огарьов, І.Тургенев, М.Чернишевський. Автор виділив позиції М.Огарьова, який один із небагатьох говорив про можливу приватну власність селянина на землю та М.Чернишевського, який, на відміну від М.Огарьова, до неї ставився негативно.

Слід віддати належне П.Захарченку, який не обмежився програмами прихильників ліквідації кріпацтва, а й проаналізував позицію адентів старорежимних порядків і серед них українських поміщиків через детальний розгляд проекту М.Позена з Полтавщини. А також простежив практичні заходи, спрямовані на ліквідацію кріпосництва у своїх власних володіннях – М.Потоцького з Правобережжя та А.Шпири з Південної України. Фахово розглянуто проекти дворянських комітетів, без думки яких верховна влада не могла приступити до напрацювання законодавства, яким би регулювалася примусова передача землі селянам. Особливо уважно П.Захарченко розглянув позицію уряду щодо правобережного регіону України, в якому, на відміну від внутрішніх російських губерній, пануючою була подвірно-спадкова форма землекористування (а не громадська) з особистою відповідальністю селянського двору за справне виконання державних повинностей. Як і те, що тут реформа повинна була базуватися на інвентарних правилах 1848 р., згідно з якими мирська земля залишалася лише у селянському користуванні. Останнє викликало неприйняття ідей реформи широким колом польських землевласників. Лівобережні поміщики публічно відстоювали право власності на садибну землю належних їм селян.

Подібною була й позиція дворян південних губерній, які ухвалили рішення про недоторканість права власності поміщиків на усю землю. Ішлося лише про надання селя-

нам права на користування землею. Непоступлива позиція поміщиків долалася урядом поступово: шляхом роз'яснень, укладанням обов'язкової законодавчої бази за участю дворянських комітетів. І, як вважає дослідник, проміжний варіант надання селянам землі у безстрокове користування при необов'язковості її викупу, змінився на викуп селянами їхньої садибної землі та польових наділів за сприяння уряду. Дослідник переконливо довів, що саме уряд підготував проект закону про шляхи ліквідації кріпацтва, зробивши значні поступки селянству, законодавчо закріпивши (незалежно від згоди поміщика) право селян на постійне користування садибною землею. За встановленими нормами, той мав наділити селянина польовою землею, плата за яку здійснювалася на основі двосторонньої згоди поміщика і селянина. Держава передбачала можливі зловживання з боку землевласника, а тому закони вимагали дотримання кількох обов'язкових норм. Так само детально П.Захарченко дослідив механізми передачі селянам наділів, якими вони володіли до 1861 р., потім – викупу садибної та польової землі, не втрачаючи при цьому з поля зору власної дослідницької проблеми – формування права власності на землю, яка набула форм громадської, індивідуальної та власності індивідуальних господарств. Така деталізація дозволила йому критично переглянути позиції радянської історіографії, часто-густо спрямованої на спрощення ролі і місця держави у такій епохальній соціальній реформі. Однак найбільшою заслугою дослідника, як на мене, є з'ясування закономірностей і особливостей місцевих положень, зокрема у так званому «малоросійському», правобережному та південному регіонах. На переконливе зауваження П.Захарченка, спільним для них було все ж подвірне чи сімейне землекористування, на протигагу громадському у внутрішніх російських губерніях.

З огляду на проблематику дослідження, автор постійно привертає увагу читача на формування державою інституту права власності на землю. За його спостереженнями, «власність на землю» як правова категорія не знайшла свого місця у положеннях. Вона підмінялася поняттями «спадкове користування», «громадське», «мирське» землеволодіння. Причому великоросійське положення запроваджувало громадське землекористування, для південних губерній узаконювалося право сільської громади переходити з громадського користування на подвірне, а для малоросійських – подвірна чи сімейна (спадкова) система землекористування, яка трималася тут на звичаєвому праві.

І все ж, якими б неважливими здавалися б і створення відповідної атмосфери в суспільстві, і законодавча забезпеченість права на землю, великого значення верховна влада надавала формуванню земельно-правових відносин в умовах безпосереднього втілення положень селянської реформи 1861 р. Практика реформування змушувала верховну владу бути гнучкою, аби не втратити довіру поміщиків та утримати селян від зриву виступів. Дослідник переконливо доводить, що це їй вдалося шляхом організаційного забезпечення контролю з боку держави, які покладалися на відповідно створювану мережу державних установ: Головний комітет з облаштування сільського стану (центральний орган) мав свої місцеві органи – мирових посередників, мирові з'їзди та у селянських справах присутствія. Повертаючись до неоднакових практик втілення аграрної реформи у житті, автор справедливо виділяє Правобережну Україну, в якій уряд зайняв найбільш зриму проселянську позицію. Внаслідок чого тут кріпаки майже відразу ставали селянами-власниками, їхній наділ був збільшений на 18–21% у порівнянні з іншими історичними регіонами, а ціна на землю зменшувалася майже удвічі. І це ще не все. Колишні землі, що перебували у сервітутному (спільному з поміщиком) користуванні при сприянні мирових посередників могли залишитися за селянською громадою. Тож, тут законодавчі акти цілком були зорієнтовані на політичний момент і конкретно-історичні обставини, забезпечуючи імперську стабільність в інтересах держави.

До заслуг П.Захарченка варто віднести й детальну, чи не вперше в історіографії, характеристику механізмів переходу усіх категорій селян – удільних, «вільних людей», ординацьких, казенних, однодворців, колоністів, чорноморських поселян, дніпровських лоцманів, колишніх козаків Азовського і Новоросійського війська, татар-поселян – у становище селян-власників. Не говорячи вже про чиншовиків, зокрема й «вічних», особливу соціальну категорію селянства Правобережної України та про малоросійських козаків, права власності на землю яких автору вдалося дослідити досить добре. Як і доречно його зауваження про скасування подушного податку 1886 р. для державних селян як певної межі завершального етапу реформи.

Особливо цінною є та частина дослідження, яка пов'язана зі столипінською реформою, що, за авторськими міркуваннями, продовжила звільнення селян, орієнтуючись на розвиток приватної власності на землю замість громадської. Недаремно її сучасники назвали другим розкряпаченням (див., напр.: *Герье В.* Второе раскрепощение: Общие преия по указу 9 ноября 1906 г. в Государственной думе и Государственном совете. – Москва, 1911). Яким би це не здавалося дивним, особливо після згорання реформаторського руху, ліквідацію сільськогосподарської кризи уряд розпочав і на початку ХХ ст. з обговорення проблеми із залученням широкої громадськості. П.Захарченко послідовно простежив етапи прискорення реформи – 1903 р. – ліквідація кругової поруки, 1906 р. – зменшення розмірів викупних платежів до їх повної відміни, 1907 р. – право виходу з общини. Знову на порядок денний постало питання законодавчого забезпечення приватного землеволодіння, із з'ясуванням якого держава явно зволікала, як і не поспішала встановити обсяг прав та механізми закріплення громадської (автору краще було б назвати «общинної») землі в особисту власність селянина. Аналізуючи законодавчі акти, дослідник дійшов висновку: еталоном початку столипінської реформи послужив західний регіон Російської імперії, зокрема Подільська та Волинська губернії. Викликає інтерес і позиція науковця у питанні про роль і місце примусових методів при запровадженні реформи, як і реакція державних органів на виклики, що все ж таки звелася до мінімізації селянських соціальних спалахів. Чисельні приклади для ілюстрації вкотре переконують, що селяни неоднаково реагували на реформу. Її спокійно сприйняли у регіонах, де укорінилася подвірро-спадкова форма землекористування, і не визнавали – з переважаючим громадським землеволодінням. Найвиразнішим аргументом, на думку автора, має служити результативність реформи, для з'ясування якої він залучив найрізноманітніші джерела та віртуозно продемонстрував можливість компаративістики. Таке включення найрізноманітніших джерел і висновків із різнопланової наукової літератури вигідно виділяє і вирізняє його дослідження з-поміж інших.

Поділяючи авторську оцінку про гнучкість і терпеливість російського уряду у ставленні до суспільства, а також його ініціативність, гласність реформ, їх відкритість та толерантне сприйняття різних думок, все ж вважаю не зовсім коректним порівнювати її з нинішніми завданнями української влади. Власне, аби не впасти в нездоровий пафос, варто за орієнтир тримати тогочасні модернізаційні зміни в Європі, у порівнянні з якою наявність кріпосного права в Росії або його елементів було глибоким реліктом, межею її скочування в економічну безодню. Несвоєчасне, запізніле вирішення селянського землеволодіння спродукувало ту ситуацію, що селянство у своїй більшості не стало на захист влади, коли у 1917 р. відбувся державний переворот.

Насамкінець зауважимо, що рецензована монографія має й деякі промахи, серед яких найперше кидається у вічі неточне написання деяких імен і прізвищ. Найбільш не пощастило Івану Яковичу Рудченку, відомому етнографу і письменнику та менш відомому чиновнику Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, який досліджував, за завданням керівництва, особливості землеволодіння на Правобережній Україні і на праці якого посилається дослідник. Він у нього чомусь став *Й.Рудченком*. Викликають здивування й назви деяких установ, як-от то дворянські збори, то дворянські зібрання (перевагу слід віддати другій назві), міністерство то державного майна, то державних маєностей (більш усталеним є другий варіант). Невірно названо засноване 1894 р. міністерство землеробства і державних маєностей – у книжці воно отримало назву міністерства хліборобства (!). Цікавою, хоча й не завжди вдалою, виявилася спроба запропонувати україномовний категоріальний правовий апарат. До таких варто віднести «владенний» замість «володільний» запис, «особлива думка» замість «висновок Державної ради» тощо. У цій площині найбільш вразливими видаються такі категорії, які варто віднести до базових, як «община» і «громада» – адже їх не можна ототожнювати, зважаючи на неоднакове їх функціонування в українських і внутрішніх російських губерніях. Монографічне дослідження виглядало б краще, якби саме на цьому питанні дослідник зупинився докладніше.

І все ж за глибиною суджень, переконливістю наведених аргументів, знанням сучасної літератури, а звідси й неординарністю наукових висновків, які подає автор, постійно полемізуючи з радянською історіографією, усе це дозволяє говорити, що книжка Петра Захарченка є новим і доволі значним внеском в історіографію проблеми.

В.С.Шандра (Київ)